

HISTÒRIA

La Pedra del Gall (Empúries, l'Escala)

Per Josep Casas i Josep M. Nolla

Resum

S'analitza, en aquest breu article, una tomba quasi oblidada del conjunt emporità. En realitat, un monument funerari que podia fer ensem les funcions de sepultura i d'altar. Coneguda de fa anys, entorn la qual va néixer una llegenda local que va donar nom al modest monument, la Pedra del Gall no va gaudir de les atencions d'aquells investigadors que, mig segle enrere, van estudiar els conjunts cementirials emporitans. Tipològicament i estructuralment, s'ha de datar en un moment imprecís, proper a les acaballes del segle I aC.

Paraules clau

Empúries, necròpolis, altar, sepultura, llegendes

Abstract

In this short article, we analyse an almost forgotten tomb from the Empúries archaeological site. In fact, a funeral monument which could have functioned as grave and altar at the same time. Known for years, and originating a local legend that gave the humble monument its name, the Pedra del Gall (literally, Rooster's Rock) was not given any attention by those researchers who, half a century ago, studied the funerary grounds of Empúries. For its typology and structure, it can only be dated imprecisely, close to the end of the first century aC.

Keywords

Empúries, necropolis, altar, tomb, legends

DOI: 10.2436/20.8010.01.35

AIEE, Figueres, 41 (2010), pàg. 267-276

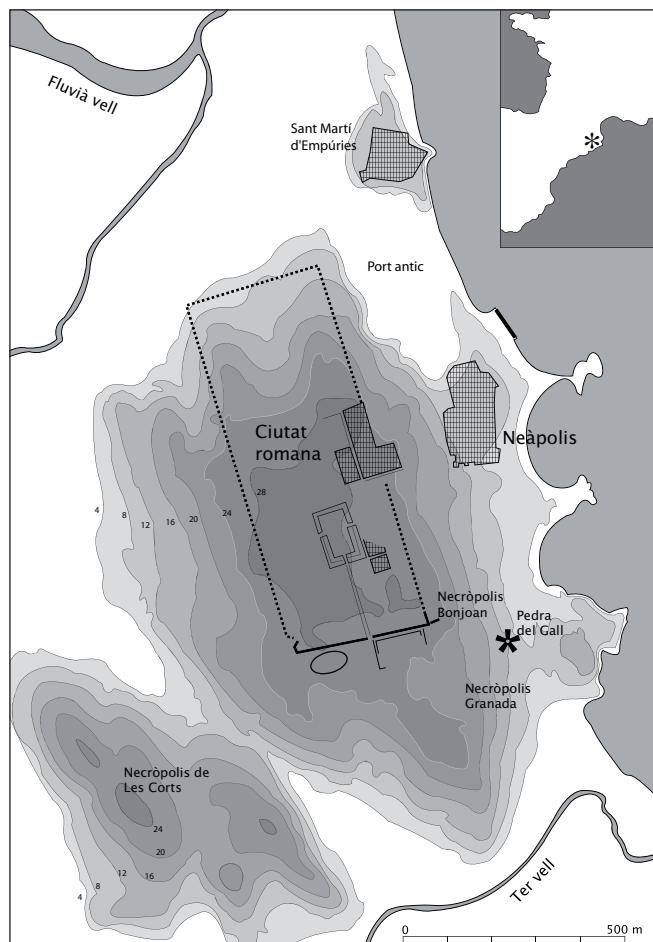
PROLEGÒMENS

A tocar el costat de llevant del vell camí pel qual s'accedia, des del sud, a la porta meridional de la Neàpolis (*Emporion*), a un xic més de quatre-cents metres de distància, es conserva en bon estat un monument funerari modest però d'una certa entitat. Formaria part de la necròpolis meridional de la ciutat que va rebre el nom de Bonjoan, Granada i Mateu en funció del nom del propietari de la finca quan, al segle passat, fou objecte d'exploracions arqueològiques que sovint anaven darrere d'una intensa activitat de cercadors de tresors que només a partir de la promulgació de la llei de 1911 podríem anomenar clandestins.

Malgrat el bon estat de conservació i el fet de ser ben conegut per les darreres generacions d'escalencs, no ha estat mai convenientment estudiat. És certament estrany que M. Almagro, en la monumental obra dedicada als cementiris emporitans, no en fes esment (Almagro 1953 i 1955). No en parla mai ni de passada, cosa que no deixa de ser estranya atès que definia un model poc representat en el conjunt emporità i la voluntat de ser, fins on era possible, exhaustiu. Potser, malgrat tot, no l'arribà a conèixer. Només recentment se n'ha començat a fer esment de manera tímida i sense que hagi estat estudiat en detall (Marcet/Sanmartí 1989, 166; Tremoleda 2009, 21).

UNA HISTÒRIA INTERESSANT

El nom popular d'aquest monument era, entre els escalencs, la Pedra del Gall. El nom té raó de ser en funció del que explicarem tot seguit. Quan un home adult –el pare, l'avi, un oncle– passava per davant d'aquest lloc acompanyat d'un (o uns) infant comentava que si hi posaven l'orella al damunt podrien sentir el cant misteriós d'un gall. La curiositat feia que tots

Localització del sepulcre al sud del conjunt emporità.

volguessin sentir aquells misteriosos quiquiríquics. En fer-ho, l'adult ventava un cop al cap del xiquet que topava contra el cub d'*opus caementicium* que, no sentia el gall, però veia les estrelles. Rigorosament, anys després, repetia la cerimònia amb les noves generacions.

DESCRIPCIÓ DEL MONUMENT

Devia de ser, en origen, un cub perfecte d'*opus caementicium* al qual li manca, només, la tapa superior. La base amida, de nord a sud, 1,27 m i, d'est

a oest, 1,30 m. La cara septentrional té una alçada d'1,21 m, la meridional, d'1,14 m, la de llevant d'1,18 m i la de ponent, la més escrostonada, d'1 m.

Va ser obrar sobre una solera de pedruscall menut lligada amb morter de calç que regularitzava el subsòl i que constituïria la fonamentació de la peça. Al seu damunt, es construï el dau cúbic d'un finíssim *opus caementicium* abocat dins d'un encofrat de tonalitat grisa més aviat fosca, on és possible observar-hi fragments molt menuts de ceràmica trinxada on predominen les d'època baix-republicana (grisa emporitana, comuna oxidada de tradició ibèrica, ceràmiques de vernís negre, àmfora itàlica...).

La cara superior mostra un *loculus* d'uns 0,60 m de diàmetre i d'una fondària semblant, perfectament centrat, que fou deixat expressament quan es construï el sepulcre. La intempèrie l'ha erosionat considerablement. És allí dins on es disposaria una urna i on es conservarien les cendres d'un difunt. A l'entorn s'observa un encaix perfectament obrat, com una corona circular d'uns 2 cm de fondària amb forma de mitja canya amb un diàmetre aproximat d'un metre. Aquí hi aniria encastada una tapa que no podia ser de maçoneria, sinó un bloc de pedra treballat que, teòricament, es podia posar i treure. Tot el petit monument, per sobre de la banqueta de fonamentació, recobert amb un *opus tectorium* de calç, molt fi que regularitzaria i crearia, on calgués, motlures i ornaments per embellir el conjunt. La manca d'encaixos a les parets del dau ens obliga a suposar que, si existí un *titulus*, hauria estat remarcat i pintat a la cara del cub que donava al camí i als vianants que el fressaven per fer-los-hi saber qui hi reposava, tot desitjant que llegissin el text en veu alta. El record comportava continuar present d'alguna manera. Només l'oblit era l'autèntica mort.

El dau cúbic en el seu estat actual i detall de la part superior amb el loculus per a l'urna i l'encaix circular per a la tapadora.

TIPOLOGIA, PARAL·LELS I CRONOLOGIA

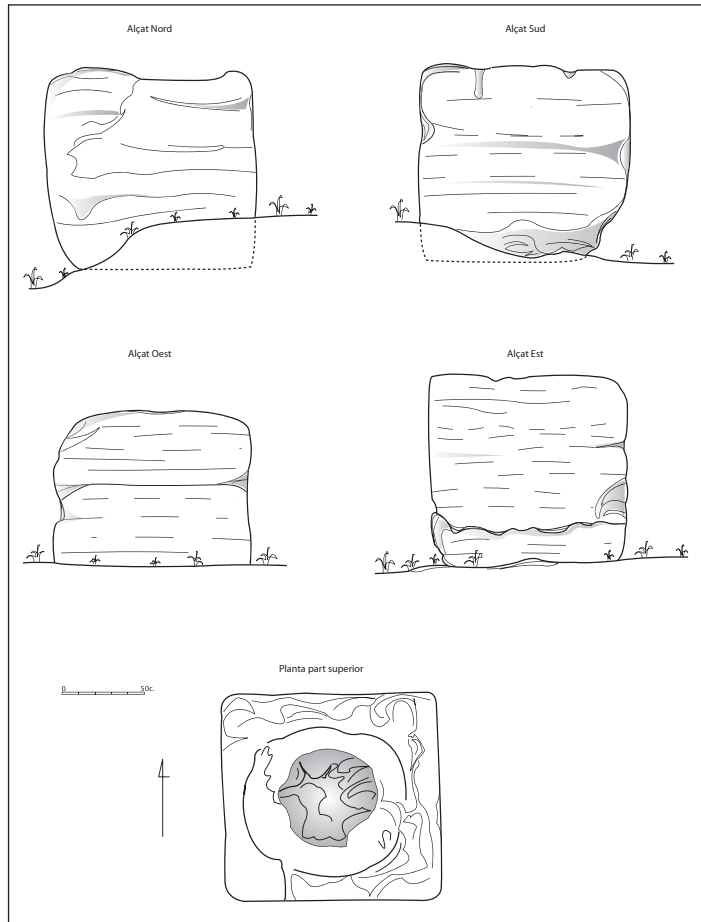
En les dues úniques mencions específiques que coneixem (Marcet / Sanmartí 1989, 166; Tremoleda 2009, 21) se'l classifica com a *cippus* tot assenyalant que es tracta d'una peça única dins del conjunt emporità. És, indubtablement, una definició precisa però, tanmateix, massa genèrica. Reben aquell nom que en origen significaria, entre altres accepcions, fita o senyal, aquelles sepultures ben definides exteriorment que poden contenir, en el seu interior, les despulles del difunt o que assenyalen el lloc on eren disposades. Les ares i les esteles funeràries constitueixen dues grans branques dels *cippi*. Mancats com estem de molts elements que haurien facilitat la tasca de classificar-lo sense dificultats, caldrà proposar les diverses possibilitats que, tanmateix, divergien poc uns de les altres. Una primera proposta que ens sembla la més probable és que la Pedra del Gall hauria estat un antic altar funerari.

Aquesta mena de sepultures són ben característics del món romà preferentment del costat occidental des de la baixa república, de mitjan / segon terç del segle I aC i, sobretot, d'època augustal, l'ús del qual es perllongà en el temps fins al segle II (Priour 1986, 73-79; Toynbee 1993, 226-233).

És interessant destacar que es tracta d'un model que és adaptable i que permet obres modestes i individuals però també mausoleus d'una certa entitat (Gros 2001, 392-399), ben documentats en alguns sectors de l'actual Catalunya (Maresme, Barcelona...) amb cronologies ben fixades a cavall del canvi d'era. En aquesta ocasió, els *puluini*, que definien la part superior de l'altar, eren decorades normalment amb el cap de la gòrgona Medusa, una poderosa imatge apotropaica.

El model petit, individual, tingué un llarg èxit i una gran acceptació (per exemple a la necròpolis Villa de Madrid, de *Barcino*, és la segona sepultura més usada (Beltrán 2007, 18)), essent possible solucions de moltes menes, algunes de les quals, amb l'altar de mides més que notables, disposat sobre un basament esglaonat, estan més pròxims del gran monument funerari que de la senzilla sepultura individual. La Pedra del Gall s'hauria de classificar en aquest segon grup.

Dins d'aquesta segona categoria (altar funerari unipersonal de mides reduïdes, a l'entorn d'1 m), podríem distingir dues noves realitats, segons estiguessin col·locades les cendres del difunt dins del dau o l'altar només les protegís tot indicant la localització física de les despulles del difunt que estarien, en realitat, colgades a terra. En el primer dels casos, que correspondria al petit monument que estem estudiant, l'ara esdevindria pròpiament *locus religiosus* en preservar les restes del mort. En l'altre, només seria una

Planta i alçat de la Pedra del Gall.

protecció i un indicador. En un cas i altre les implicacions d'ordre jurídic serien ben diferents.

Finalment convindria recordar –una darrera subdivisió d'un mateix model– que els altars funeraris podien ser de pedruscall i morter de calç, d'*opus caementicium* o, molt més nombrosos, tallats en un bloc de pedra dura, preferentment marbre. Aquests darrers només rarament eren preparats per posar-hi a dins l'urna.

L'èxit i l'expansió d'aquesta mena de tomba s'explica per l'enorme força simbòlica de la proposta. El que succeïa després de la mort era, pels antics romans, el no-res i si de cas la pervivència de la part immortal de la persona

que anava a raure al regne d'Hades, un món subterrani, fosc i silenciós on aquelles ombres, els *Manes* immortals, portaven una subvida on les individualitats desapareixien a favor d'una amorfa i gregària existència. Era un panorama poc engrescador que explica, almenys en bona part, la voluntat tan arrelada de no morir en el record dels vius fins al punt de considerar que l'autèntica mort esdevenia quan algú deixava de ser recordat.

Des del segle III aC i sobretot el II aC, a través dels contactes amb el món hel·lenístic i amb l'orient, noves creences religioses, noves propostes filosòfiques permetien creure en l'existència d'una altra vida infinitament més atractiva que el model tradicional. Molts eren els camins per assolir aquesta victòria sobre la mort anorreadora. Una manera d'expressar aquesta confiança era fent servir de tomba o de protecció de les despulles una ara, un objecte en origen destinat al culte dels immortals on els humans hi efectuaven sacrificis i libacions. Quedava ben clar que qui era enterrat dins un altar o sota palesava la seva confiança en la immortalitat de l'ànima, digna, per tant, de rebre ofrenes i sacrificis. No era, doncs, rara la presència de petits receptacles a la part superior del sepulcre amb, de vegades, una connexió directa mitjançant un tub entre l'exterior i l'urna pròpiament dita per facilitar l'arribada de les libacions benefactores directament sobre les despulles del difunt.

Així doncs, caldria considerar, si fos certa aquesta interpretació, la Pedra del Gall com un altar funerari, nu de tots els elements complementaris que haurien facilitat una anàlisi més completa del monument.

Una segona possibilitat seria reconstruir aquest sepulcre com un dau cúbic, sense els reuleus laterals i, menys definitiu, sense el petit receptacle en casquet esfèric obrat al mig de la tapadora, disposat directament sobre el contenidor de les despulles i comunicat o no, on s'efectuàrien libacions i modestos sacrificis en homenatge i record del difunt. L'aspecte global d'aquests *cippi* és quasi idèntic al dels altars funeraris, deixant de banda la cara superior. Cronològicament són vàlides les consideracions apuntades en referir-nos a les ares (*supra*).

A la nostra tomba, prou sencera, li manca la tapadora. Per força l'urna havia d'anar protegida. Queda clar que un cop acabat el dau cúbic de l'altar calgué esperar a la finalització del *funus* amb la cremació del cadàver a l'*ustrinum* i la recollida de les cendres i de les restes òssies conservades que, un cop netes, eren posades dins d'un receptacle, molt probablement una senzilla *olla* de terrissa i, potser, acompanyades d'uns quants objectes preferentment ceràmics o de vidre, entre els quals podia haver-hi l'"òbol de Caront", la modesta moneda de bronze amb la qual se suposava que el difunt pagava el trasllat d'una riba a l'altra de l'Estix, el traspass del món dels

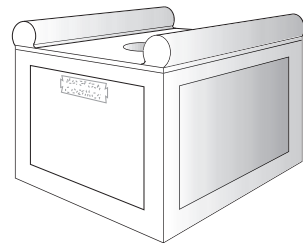
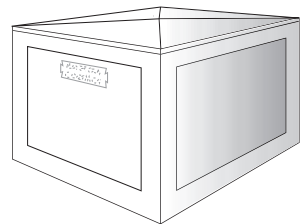
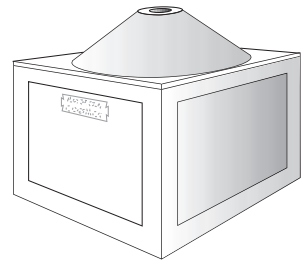
vius al dels morts. Un cop tot convenientment agençat, calgué cloure el sepulcre que inicialment no caldria obrir mai més.

Com devia ser aquesta tapadora? Hi ha diverses possibilitats. Una gran placa quadrada que, amb un element cilíndric d'uns 20 cm de gruix de paret, a la cara interior, que serviria per encaixar-la correctament en la corona circular que es conserva prou bé a tot l'entorn del *loculus*. Seria una excel·lent solució en segellar la deposició i estabilitzar la placa que només podria ser moguda mitjançant un esforç considerable. Si el monument tenia forma d'altar, l'estucat exterior, convenientment pintat, serviria per regularitzar el conjunt i embellir-lo, definint motlures, ornaments i, evidentment, els *puluini* a cada un dels costats. Ans al contrari, si es tractava d'un prisma, la tapadora podia ser externament plana, piramidal o, fins i tot, en forma de tronc de con de no pas més d'uns 20 m d'alçada. En aquest cas, si era interiorment perforat, servia d'excel·lent conducte per a les ofrenes líquides, similar, salvant les distàncies, de l'anomenat sepulcre dels Horacis i dels Curiacis, a prop d'*Albanum*, al Laci (Gros 2001, 410-411, fig. 483 i 484).

Probablement, a la part central de la cara que donava al camí, tal com s'ha dit, hi trobaríem, pintat, l'epitafi amb, com a mínim, el nom del difunt.

No s'han identificat a Empúries altres tombes com aquesta, tot i que la major part dels cementiris ens han arribat molt saquejats i afectats, cosa que dificulta treure'n conclusions. Cal suposar que, com passa arreu, n'hi hauria hagut unes quantes més.

Mancats d'elements fermes per datar amb precisió el sepulcre, caldrà que fem servir altres dreceres per poder proposar una cronologia el més ajustada possible. El primer a considerar és la cronologia general d'aquests tipus que, com hem vist, se situen amb seguretat entre mitjan segle I aC i mitjan segle II dC, quan, en aquestes terres, el costum d'incinerar fou

Diverses propostes de restitució de la sepultura.

substituït pel d'inhumar (Nolla / Casas / Santamaria 2005, 247-249; Nolla / Castanyer / Casas 2008, 249-257). Massa general. No tenim altres dades que la tècnica constructiva. En aquest cas, recordem l'ús d'un finíssim *opus caementicium* amb paral·lels clars a la ciutat regular –part superior de la muralla meridional (Puig i Cadafalch 1934, 75, fig. 68-70; Mar / Ruiz de Arbulo 1993, 212-216)– o en el *caldarium* de l'edifici termal de la Neàpolis (Palahí / Vivó 1995, 62-63). En un cas, la datació és de primeries del segle I aC, en l'altre, potser, de segon terç de la mateixa centúria. Recordem, també, l'ús de material ceràmic baix-republicà usat en el morter de la nostra tomba (*supra*). Per totes aquestes dades, no pas definitives, proposaríem considerar la Pedra del Gall com una tomba obrada a la segona meitat del segle I aC o un xic més tard, probablement en època augustal.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias. I. Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, Monografías Ampuritanas III, 1953.
- ALMAGRO, M., *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona, Monografías Ampuritanas III, 1955.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J., “La *via sepulchralis* de la plaza Villa de Madrid. Un ejemplo de ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de *Barcino*”, *Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona* 3, Barcelona, 2007, pàg. 13-63.
- GROS, P., *L'architecture romaine du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*. Paris, 2001.
- MAR R., RUIZ DE ARBULO, J., *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell, 1993.
- MARCET, R., SANMARTÍ, E., *Empúries*, Barcelona, 1989.
- NOLLA, J. M., CASAS, J., SANTAMARIA, P., “Conclusions”, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerundae i Aquae Calidae. Estudi General*, 25 a cura de J. M. NOLLA, J. CASAS i P. SANTAMARIA, Girona, 2005, pàg. 247-262.
- NOLLA, J. M., CASTANYER, P., CASAS, J., “La Vinya del Fuster: la necrópolis septentrional de la vil·la de Tolegassos (Viladamat)”, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'Escala-Empúries, 2008, pàg. 249-257.
- PALAHÍ, L.; VIVÓ, D., 4.1. “Els precedents. L'edifici termal, *Ciuitatis Impuritanæ Coementeria*”. *Les necrópolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, a cura de J. M. NOLLA i J. SAGRERA, Girona, 1995, pàg. 61-84.
- PRIEUR, J., *La mort dans l'antiquité romaine*, Rennes, 1986.
- PUIG I CADAVALCH, J., *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 1934.
- TOYNBEE, J. M. C., *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma, 1993.
- TREMOLEDA, J., “El ritual de la mort”, *El món funerari a l'antiga Empúries*, Girona, 2009, pàg. 19-23.